International Journal of Multidisciplinary Trends

E-ISSN: 2709-9369
P-ISSN: 2709-9350
www.multisubjectjournal.com
IJMT 2021; 3(2): 155-158
Received: 02-11-2021
Accepted: 24-12-2021

डॉ0 चुक्का प्रवीणः
रीडर, संस्कृत विभागः
प्रभुत्व महिला कलाशाला
गर्तपुरी, आन्ध्रप्रदेशः, भारत

Corresponding Author:
डॉ0 चुक्का प्रवीणः
रीडर, संस्कृत विभागः
प्रभुत्व महिला कलाशाला
गर्तपुरी, आन्ध्रप्रदेशः, भारत

रघुवंश काव्ये सुपरिपालना व्यवस्था

डॉ0 चुक्का प्रवीणः

प्रस्तावनाः

प्राचीन भारतदेशे कीदृशी पालना व्यवसथा आसशीदिति ज्ञातुं रघुवंशमाहाकाव्यम् सम्यगुपयुज्यते। वेदकाले अर्थात् कृतयुगे शासनाव्यवस्था एव आसीत् । तस्य तात्पर्यं राज्यं अराजकं बभूव इति वक्तुं न शक्यते । अति प्राचीनकाले प्रजाः सर्वे सत्वगुणसम्पन्नाः धर्मप्रधानश्च आसन् । न कश्चित् कस्यचित् परस्य वित्तं योषितुं वा नाभिलषति स्म । तद्भावात् अन्योन्याक्रमणेच्छा नाभूत् । एवं सर्वाः प्राणिनः धर्मवर्तिनः ज्ञात्वा देवाः अपि सन्तुष्टाः आसन् । युगपरिवृत्तौ वृत्या क्रमेण प्राणिषु अन्यद्रव्योपेक्षा समजनि । आशया सममेव व्यवहारोऽपि उत्पन्नः। तदैव धर्माधर्मयोः निर्णायकस्य अवसरः अपि अभूत् । तदा देवाः सर्वे सम्भूय ब्रह्माणां प्रार्थयामासुः। ब्रह्मा स्वायंभूवं मनुम् उत्पाद्य धर्मरक्षणार्थं, धर्मशासनार्थं च अधिकरणमकरोत् । ततः स्वायंभुवेन मनुना उक्तः एवं धर्मः मन्वन्तरेण इतरैः मनुभिरपि अनुसुतः । कालानुसारेण तदानीं मनुना प्रोक्ताः केचन धर्माः अनुष्ठाने असाध्यः यद्यपि बभूवुः, तथापि मौलिकाः धर्माः मानवीयमूल्यानि इत्येतद्वयं अद्यापि मनुप्रोक्तमेव अनुश्रियते ।

मनुस्मृतौ इतरेषु धर्मशास्त्रेषु ये धर्माः मानवीयमूल्यरूपाः उपविष्टाः ते सर्वे रघुवंशेऽपि दृश्यन्ते । राजा दण्डस्य धरः रक्षिता च । दण्डभयादेव इदानीमपि प्रजाः सर्वाः स्वपथे वर्तन्ते । दण्डस्थाभावे भीतेरभावात् सर्वे जनाः अधर्ममाचरति । तच्च दण्डस्वरूपं धर्मशास्त्रोक्तं रघुवंशमहाकाव्ये सम्यक् निरूपितम् ।

स राजा पुरुषो दण्डस्य नेता शासिता च सः।
चतुर्णामाश्रमाणां धर्मस्य प्रतिभूः स्मृतः ।।
दण्डशास्ति प्रजास्सर्वा दण्ड एवाभिरक्षति ।
दण्डस्सुप्तेषु जागर्ति दण्डं धर्मं विदर्बुधाः ।।
समीक्ष्य स धृत स्सम्यक् सर्वा रञ्जयति प्रजाः ।
असमीक्ष्य प्रणूतस्तु विनाशयति सर्वतः ।। [1]

1. दिलीपः कथं प्रजाः पालयामास इति वर्णने प्रथमं सूर्यवंशजानां राज्ञामत्र प्रजारञ्जकं लक्षणमभूदिति ..

यथाविधि हुताग्नीनां यथाकामार्चितार्थिनाम् ।
यथापराध दण्डानां यथाकासप्रबोधिनाम् ।। [2]

सूर्यवंशजाः राजानः यथापराधदुणडाः । यथा शब्दस्य योग्यता वीप्सा पदार्थानुवृत्तिः सादृश्यं इत्येते चत्वारः अर्थाः । अत्र योग्यता पदार्थानतिवृत्तिः इत्यर्थं द्वयं अन्वेति । अपराधयोग्यं च तदानीं राजानः विदधतेस्म । यथा कश्चन यत्किञ्चित् द्रव्यस्य चोरः भवति, तत् च अपि चौर्यं उदरपोषणार्थं चेत् ईषत् दण्डेन स दण्ड्यः । विलासकृते परद्रोहचिन्तया च प्रभूतमपहरति तदङ्गत्वेन हिंसां करोति स महता दुणड्येन दण्ड्यः । एवं दण्डितं दृष्ट्वा अन्ये तथाकर्तुं कामाः चौर्यात् विरमति । तथैव लोकस्य स्थितिः भवति । अत एव दिलीपोऽपि अहं दण्डधरः कोऽपि केनिपि दण्डेन मया दण्ड्यः को मां पृच्छति इति गर्वमकृत्वा लोकस्थिति रक्षमार्थमेव दण्डं धृतमितवानिति रघुवंशे वर्णितम् । सर्वेषां आधुनिकानामपि पालकानामनुष्ठेयः धर्मः । तदुक्तं रघुवंशे

स्थित्यै दण्डयतो दण्ड्यान् परिणेतः प्रसूतये ।
अप्यर्थकामौ तस्यास्तां धर्म एव मनीषिणः । । [3]

2. राजा प्रजाभ्यः धनं आसददाति एव । किन्तु तत् धनं किं करोति इति प्रष्टुं कोऽपि साहसं न करोति । इदानीमपि आयकरादि रूपेण बहुधनं सर्वकारेण गृह्यते । तदेवं व्ययितमिति पत्रेष्वपि प्रदर्श्यते । एवं व्ययितं चेत् महती वृद्धिः द्रष्टव्या स्यात् । अद्य तत्फलं अनुकूलं न दृष्टम् । दिलीपः प्रजाक्षमार्थमेव धनं गृहीत्वा ततो अधिकं धनं प्रजाक्षेमार्थं व्ययितं करोति स्म ।

प्रजानामेव भूत्यर्थं स ताभ्यो बलिमग्रहीत् ।
सहस्रगुणमुत्स्रष्टुमादत्ते हि रसं रविः ।। [2]

3. प्रजासु राज्ञः कर्तव्यं किमिति रघुवंशकाव्ये स्पष्टं निरूपितम् । राज्ञा प्रजाः प्रथमं विनयोः ततो रक्षणीयः भर्तव्यश्च । एवं स्त्रीरक्षणमपि राज्ञः विशेष कर्तव्यमासीत् । दिलीपः तत् कर्तव्य त्रितयं सम्यगनुष्ठितवान् ।

प्रजानां विनयाधानाद् रक्षणाद् भरणादपि ।
स पिता पितरस्तासां केवलं जन्महेतवः । । [3]

दिलीपे राजनि स्त्रीणां रक्षा दृढा आसीदिति षष्ठे सर्गे सम्यक् निरूपितवान् । तस्मिन् शासितारि स्वैरिणः अपि युवत्यः राजमार्गेषु प्राप्तनिद्राः । तथापि ताः स्प्रष्टुं वायोरपि शक्तिर्नासीत् । किं पुनः इतरस्य इति कविः चमत्करोति । इदानीं कालोऽपि सर्वकारेण तथाविधाः रक्षा स्त्री विषये अवश्या करणीया ।

यस्मिन् महीं शासति वाणिनीनां निद्रां विहारार्धपथष गतवान् ।
वातोऽपि नास्रंसयदंशुकानि को लम्बयेदाहारणाय हस्तम् ।। [4]

न केवलं दिलीपः तद्वंशजाः इतरेऽपि राजानः प्रजारञ्जकाः आसन् । दिलीपपुत्रः रघुः पितेव प्रजाः रक्षति स्म । रञ्जनात् राजा इति राजन् शब्दार्थः । रघुरपि चन्द्रः इव प्रजारञ्जकः अभूत् । रघुरपि पितेव युक्तदण्डः प्रजारञ्जकश्च आसीत् ।

स हि सर्वश्च लोकस्य युक्तादण्डतया मनः ।
आददे नातिशीतोष्णो नभस्वानिव दक्षिणः ।।
यथा प्रह्लादनानाच्चन्द्रः प्रतापात्तपनो यथा ।
तथाव सोऽभदन्वर्थो राजा प्रकृतिरञ्जनात् । । [5]

अष्टमसर्गे वसिष्ठः रघोः पुत्रं अजं राज्ञां कर्तव्यं उपदिशति । राजा अभ्युदय काले गर्वहितो भवेत् । सदा प्रजाक्षेमतत्पराः राज्यमेवकुटुम्बं मत्वा स्वीयमपि सुखदुःखादिकं प्रजारक्षणे न गणयेदिति वशिष्ठः सन्दशति । तदेव राज्ञः कर्तव्यम् इदानीं पालकेयैरपि अनुष्ठेयम् ।

तदलं तदपायचिन्तया विपदुत्पत्तिमतामुपस्थिता ।
वसुधेयमवेक्ष्यतां त्वया वसुमत्या हि नृपाः कलत्रिण ।।
उदये मदवाछ्यमुज्झता श्रुतमाविष्कृतमात्मवत्यया
मनसस्तदुपस्थिते ज्वरे पुनरक्लीबतया प्रकाशनात् ।। 6

राज्ञि धार्मिक प्रजानां रोगादि पीडाः न भवन्ति , सस्यादिकमपि बहुधा फलतीति दशरथपालने नवमसर्गे निरूपितम् । पालकाः स्वयं व्यसन वर्जितः चेत् , सत्यवाक् भवेत् चेत् प्रजाः अपि राजानं आदर्शरूपेण मार्गदर्शकं अङ्गीकुर्वन्तीति दशरथपालनेन निरूपितम् ।

न मृगयाभिरतिर्न दुरोदरं न च शशिप्रतिमाभरणं मधु ।
तमुदयाद्य न वा नवयौवनां प्रियतमा यतमानमपाहरत् ।।
न कृपणा प्रभवत्यपि वासवे न वितथा परिहासकथास्वपि ।
न च सपत्नजनोष्वपि तेन वागपुरुषा परुषाक्षरमीरिता ।। [7]

रामः स्वयं विग्रहवान् धर्मः इति श्रीरामद्रामायणे यदुक्तं तत्सर्वं राजधर्मं रामे कालिदासेन वर्णितम् । सत्यात् अनपतः रामः स्वयमादर्शभूतः राजा भवितुं प्राणाधिकां सीतामपि त्यक्तवान् । अतएव इदानीमपि रामराज्य पदं धर्मस्य सूचकम् । अधर्मं लेशोऽपि न तत्र भम्भवति । चतुर्दशसर्गे सीताप्रत्यागम समये रामवाक्येषु स्पष्टमिदम् ।

तस्यापनोदाय फलप्रवृत्तावुपस्थितायामपि निर्व्यपेक्षः ।
त्यक्ष्यामि वैदेहसुतां पूरस्तातत्समुद्रनेमिं पितराज्ञयेव ।। [8]

सीता परित्यागः अद्यतन दृशा अधर्मः एव । तदानीमपि तत्परित्यागः वाल्मीकिना अधर्मः इत्येव स्पष्टमुक्तवान् । उत्खातलोकत्रयकण्टकेऽपि... इति श्लोके रामे अहं समन्युः इत्यन्यधा न वहति किल, तथापि प्रजा रक्षायै राज्ञा क्वचिदधर्ममपि, क्रूरमपि कर्म करणीयमेव इति रघुवंशे निरूपितम्।

यदाहुः .....

नृशंसमनृशंसं वा प्रजारक्षणकारणात् ।
पातकं वा सदोषं वा कर्तव्यं रक्षता सदा ।। [9]

एवं सप्तदशे सर्गेऽपि परियात्रानामकस्य राज्ञः शासनं प्रजारञ्जकमासीदिति महता विस्तरेण वर्णितम् । पालकेन मन्त्रिभिः आलोच्य कर्मभिः करणीयं , रहस्य भंगः न कदापि कार्यः इतितत्र प्रतिपादितम् । अननुशासनं सार्वकालिकमेव ।

मन्त्रः प्रतिदिनं तस्य बभूव सह मन्त्रिभिः ।
स जातु सेव्यमानोऽपि गुप्तद्वारो न सूच्यते ।। [10]

एवं राजा नातिकठिनात् भवेत् न च क्रूरः न वा मृदुः भवेदिति वचनं अद्यापि पालकानां आदर्शभूतमेव ।

कातर्यं केवला नीतिः शौर्यं श्वापदचेष्टितम् ।
अतः सिद्धं समताभ्यामुभाभ्यामन्वियेष सः ।। [11]

सप्तदशे सर्गे विंशतयधिकाः श्लोकाः अनुशासन निरूपकाः वर्तन्ते । सारांशतस्तु राज्ञा अपधप्रवृत्तेन कदापि न भाव्यमिति । एवं रघुवंशकाव्ये उपदिष्टः सर्वे राजधर्माः सुपरिपालनव्यवस्थायाः

निरूपकाः, परीक्षा सहाः सार्वकालिकाः विश्वजनीनाश्च ।

संदर्भः सूची:

1. मनुस्मृतिः --मनुः -- अध्यायः -7, श्लोकाः --17,18,19.
2. रघुवंशमाहाकाव्यम् – कालिदासः, सर्गः--1, श्लोकः –6.
3. रघुवंशमाहाकाव्यम् – कालिदासः, सर्गः-6, श्लोकः – 25.
4. रघुवंशमाहाकाव्यम् – कालिदासः, सर्गः --1 , श्लोकः –18.
5. रघुवंशमाहाकाव्यम् – कालिदासः, सर्गः --1 , श्लोकः –24.

6. रघुवंशमाहाकाव्यम् – कालिदासः , सर्गः --6 , श्लोकः –75
7. रघुवंशमाहाकाव्यम् – कालिदासः , सर्गः--4 , श्लोकः –8
8. रघुवंशमाहाकाव्यम् – कालिदासः, सर्गः-4, श्लोकः–12.
9. रघुवंशमाहाकाव्यम्–कालिदासः, सर्गः-8,श्लोकाः-83, 84.
10. रघुवंशमाहाकाव्यम् –कालिदासः, सर्गः -9, श्लोकाः-7, 8.
11. रघुवंशमाहाकाव्यम् – कालिदासः, सर्गः-14, श्लोकः –39.
12. श्रीमद्रामायणम् -- वाल्मीकिः-- बालकाण्डः-- ताटकवधा
13. रघुवंशमाहाकाव्यम् -कालिदासः, सर्गः --17, श्लोकः -50.
14. रघुवंशमाहाकाव्यम् – कालिदासः, सर्गः --17 , श्लोकः-47.